

АНТИЕТАТИЗМ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Крупчан О. Д.,

доктор юридичних наук, професор, директор НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

У статті досліджується феномен антиетатизму у приватному праві, актуальність якого ґрунтується на протиріччях між інтересом держави та автономними суб'єктами громадянського суспільства. Висвітлюються загальні засади антиетатизму та визначаються актуальні напрями дослідження тематики антиетатизму у приватному праві.

Ключові слова: антиетатизм, етатизм, приватне право, держава, громадянське суспільство.

Антиетатизм – філософсько-політична течія, яка відображає погляди державного негативізму, відповідно до якого соціальний устрій є можливим без держави або її роль має бути зведена до мінімуму.

У сучасних умовах державу не можна розглядати як джерело соціального та морального лиха, що завжди лежить в основі антиетатичних поглядів, адже людська історія й досвід соціально-орієнтованих країн доводить доцільність саме соціально-державницького устрою. Але держава має приносити користь не лише політичній еліті, виступаючи засобом її збагачення й підкорення населення певної території. Вона має стати інструментом забезпечення загального соціального блага. Проте таке відношення до держави вже є проявом протилежних антиетатизму поглядів, тобто етатизму.

В літературі неодноразово зазначалось про те, що антиетатизм є споконвічною національною рисою української економічної й політичної ментальності, що виявляється в прагненні покладатися на себе, а не на державу чи її органи. Ця риса зумовлена етнічно й історично, адже майже тисячоліття на українських землях різні держави були, насамперед, органами чужорідного національного й соціального гноблення, а тому українці були вимушені самостійно вирішувати свої проблеми. Із набуттям Україною незалежності ситуація змінилась лише етнічно, адже держава стала інструментом не чужорідного, а внутрішньодержавного гноблення більшості населення національною політичною елітою. Саме тому антиетатизм продовжує бути однією з характерних ментальних рис українського суспільства. Яскравими прикладами тому є значний обсяг трудової еміграції українців до інших країн, виникнення різноманітних «сірих» схем дофінансування тих сфер, які традиційно є бюджетними, проте на які недостатньо виділяється бюджетних коштів (насамперед освіта та медицина) тощо.

Будь-яке право, як публічне, так і приватне, є породженням держави і не може існувати без держави. Без держави або за слабкої держави правові приписи втрачають свою юридичну природу (забезпечення можливістю застосування державного примусу) та стають нормами моралі чи іншими соціальними регуляторами. Саме тому приватне право не може існувати без держави чи у слабкій державі. В таких соціальних устроях приватне право, найвірогідніше, зведеться до звичаїв, які забезпечуються «правом сильнішого», тобто загрозою банального фізичного примусу.

Разом з тим в основі приватного права лежить ідея природного права, а тому приватне право, на відміну від публічного, є тією частиною права, що найменш залежить від держави. Воно регулює відносини між юридично рівними суб'єктами із застосуванням переважно диспозитивних засад, тобто в сфері приватного права його учасникам, зазвичай, надається можливість самостійно регулювати свої відносини. Імперативні ж правила в приватному праві є скоріш винятком, ніж нормою.

Дуже влучно характеризують приватне право відомі українські дослідники Є. О. і О. І. Харитонові, на думку яких воно:

«1) ґрунтується на визнанні людини (особи) самостійною цінністю: людина визнається не засобом, а метою права;

2) покликане регулювати відносини між приватними особами, забезпечуючи «суверенітет» кожної;

3) ставить на чільне місце приватний інтерес: акцентує увагу на економічній свободі, вільному самовираженні та рівності товаровиробників, захисті прав власників (у тому числі від сваволі держави);

4) виходить з можливості вільного волевиявлення приватних суб'єктів при реалізації їхніх прав;

5) припускає широке використання договірної форми регулювання цивільних відносин;

6) містить норми, які звернені до суб'єктивного права і забезпечують його судовий захист;

7) характеризується переважанням диспозитивних норм» [1, с. 107].

Внаслідок своєї природи приватне право виходить за межі окремих держав і набуває міждержавного значення. Прикладом цього є поява таких позадержавних систем регулювання як, наприклад, *lex mercatoria*, Інкотермс тощо. Отже, зв'язок приватного права з кожною конкретною державою є доволі умовним і проявляється переважно у вигляді окремих обмежень чи заборон, а також тоді, коли потрібно силою державного примусу забезпечити виконання приватноправових обов'язків на території конкретної держави.

Проте в рамках окремих країн приватноправові відносини залежать не лише від приватноправових норм, а й від публічно-правового регулювання, а також від діяльності окремих публічних інституцій, насамперед судів. Так, правові позиції вищого судового органу можуть звести нанівець окремі положення приватноправового закону, що маємо із застосування завдатку при укладенні попередніх договорів купівлі-продажу нерухомого майна. Багато положень податкового законодавства або законодавства про стягнення окремих зборів/платежів роблять фактично мертвими деякі приватноправові норми, оскільки їх застосування стає економічно не вигідним. Так, в Україні фактично не укладаються договори про сплату аліментів, оскільки такі договори підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню, вартість якого (державне мито або плата приватному нотаріусу) становить 1% всієї суми аліментів за весь час їх отримання. При цьому фактично такий самий договір можна укласти в порядку укладення мирової угоди в рамках судового розгляду справи про стягнення аліментів, не витрачаючи на це взагалі будь-яких коштів.

Водночас проблема дослідження полягає у низці ризиків об'єктивного та суб'єктивного характеру, серед яких зупинимось на таких:

1) на розробку такої тематики відсутній запит з боку: будь-яких інститутів держави – глави держави, органів законодавчої, виконавчої або судової влади; органів місцевого самоврядування, переважної більшості громадянського суспільства тощо. У випадку розробки цієї теми окремими її результатами можуть скористатись у недобросовісний спосіб для обґрунтування руйнівної політики (реформ) щодо зменшення соціальних зобов'язань держави перед вчителями, медиками, науковцями, пенсіонерами, студентами, цілою категорією хворих тощо, що може спричинити застосування державної політики «соціал-дарвінізму», коли кожен має виживати сам, та виживають лише сильніші;

2) в умовах суттєвої примітивізації наукового дискурсу у вітчизняній правовій науці така тема буде сприйматись науковим співтовариством як заглиблення у наукові абстракції та формальний відрив наукової тематики.

Загальні засади антиетатизму можна вивести зі змісту принципу верховенства права, оскільки, як зазначено у доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) «Верховенство права» від 04.04.2011 № 512/2009 «предметом верховенства права є здійснення влади і стосунки між особою та державою».

У національному праві чітке звернення до ідеї антиетатизму (в тому числі й у сфері приватних відносин) простежується у ст. 19 Конституції України, згідно з якою «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

Вищезгадані засади конкретизовані у рішенні Конституційного Суду України від 16.04.2009 № 7-рп/2009 у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування).

Зокрема, в абз. 5 п. 5 вищезгаданого рішення «Конституційний Суд України зазначає, що в Конституції України закріплено принцип, за яким права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3). Органи місцевого самоврядування є відповідальними за свою діяльність перед юридичними і фізичними особами (ст. 74 Закону). Таким чином, органи місцевого самоврядування не можуть скасовувати свої попередні рішення, вносити до них зміни, якщо відповідно до приписів цих рішень виникли правовідносини, пов'язані з реалізацією певних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, і суб'єкти цих правовідносин заперечують проти їх зміни чи припинення. Це є «гарантією стабільності суспільних відносин» між органами місцевого самоврядування і громадянами, породжуючи у громадян впевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього рішення, що узгоджується з правовою позицією, викладеною в абзаці другому пункту 5 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 13 травня 1997 року № 1-зп у справі щодо несумісності депутатського мандата.

Неформативні правові акти органу місцевого самоврядування є актами одноразового застосування, вичерпують свою дію фактом їхнього виконання, тому вони не можуть бути скасовані чи змінені органом місцевого самоврядування після їх виконання.

У ЦК України одним з виявів антиетатизму є ст. 19, в якій закріплено права на самозахист цивільних прав (неюрисдикційна форма захисту також є виявом антиетатизму): «1. Особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. 2. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що

порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства».

Отже, на нашу думку, висока ступінь самозахисту приватних прав є характерною ознакою громадянського суспільства, в якому приватне право виступає його елементом, який «органічно властивий йому, що слугує регулятором внутрішніх відносин у ньому і засобом забезпечення інтересів його членів стосовно одне одного» [1, с. 97].

Інтеграційні процеси, що відбуваються в Україні з метою адаптації вітчизняного законодавства до *acquis* ЄС, спрямовані на створення основних політико-правових та організаційних засад адаптації законодавства та забезпечення єдиних підходів до нормопроекування, які забезпечували б, у першу чергу, сприятливі економічні перетворення у державі. Корпоративне право як підгалузь приватного права має унормувувати ефективний механізм правового регулювання корпоративних відносин, які виникають у сфері підприємництва.

Водночас держава має бути зацікавлена в якісному регулюванні корпоративних відносин, адже вона як суб'єкт правовідносин є власником майна та учасником в багатьох підприємницьких товариствах. Держава виступає не лише регулятором корпоративних відносин, а й їх учасником. Тому нагальною залишається проблема переосмислення правового регулювання корпоративних відносин та пропозиції щодо їх удосконалення з урахуванням накопиченого досвіду країн ЄС, застосування чинного законодавства, результатів наукових досліджень та висловлених правових ідей.

Разом із тим слід вказати на позитивні аспекти правотворення у сфері корпоративного права. Йдеться й про норми ЦК України, більшість з яких носить диспозитивний характер з можливістю врегулювання корпоративних відносин в установчих документах та інших корпоративних актах юридичних осіб, відсутності централізованого впливу держави на їх управління тощо.

Водночас держава впродовж останніх років активно провадить роботу щодо корпоратизації стратегічно важливих державних підприємств, оскільки для економічного розвитку країни важливе значення має залучення іноземного капіталу на вітчизняний ринок капіталів. Зокрема, НАЕК «Енергоатом» у 2015 р. було розроблено і винесено на розгляд Кабінету Міністрів України проект Закону України про корпоратизацію Компанії. Необхідність переходу від унітарної форми до акціонерного товариства з 100% державною власністю обґрунтована не лише вимогами міжнародних кредиторів – ЄБРР, Євроатом та інших потенційних інвесторів у розвиток атомної енергетики в Україні, а й впровадженням з 2017 р. нового формату енергоринку.

У 2017 р. Національна комісія з цінних паперів і фондового ринку України прийняла рішення про реєстрацію випуску акцій ПАТ «Укрзалізниця», що зумовлено інтересом компанії до розбудови ефективної системи корпоративного управління, заснованої на відкритості, прозорості, це надасть можливість встановити персональну відповідальність керівників за конкретний напрям діяльності. Як зазначає керівництво ПАТ «Укрзалізниця», корпоратизація «відчинить двері» для іноземних інвесторів, що означає нові суттєві можливості оновлення залізничної інфраструктури за рахунок інвесторів, які відчують на собі клієнти, пасажери та вантажовідправники.

Варто відзначити й спробу корпоратизації «Укрпошти», яка у 2017 р. випустила акції вартістю 6,5 млрд грн. Таким чином, компанія перетворилася з державного підприємства в публічне акціонерне товариство, метою якого є залучення коштів на розвиток компанії, створення незалежної наглядової ради, вироблення нових стратегій в управлінні компанією, інвестування у нові програми, нові можливості щодо розпорядження нерухомістю, залучення інвесторів та партнерів тощо.

Отже, з наведеного випливає, що корпоратизація сприяє, з одного боку, удосконаленню системи корпоративного управління шляхом відділення менеджменту від власника та створення незалежного органу, а саме наглядової ради, що контролює діяльність менеджменту, сприяє реалізації корпоративних прав власників та створює механізми для усунення можливості зловживання тими ж корпоративними правами, а з іншого боку, надає можливість іноземним та вітчизняним інвесторам працювати з приватною, а не державною формою власності, яка є більш зрозумілою, та надає більше можливостей вільно укладати договори, в тому числі на біржах, продавати продукцію на ринку на підприємницьких засадах, а також залучати кредитні кошти тощо.

Підсумовуючи вищенаведене, можна однозначно стверджувати, що законодавчі зміни у сфері регулювання корпоративних відносин носять якісний позитивний характер, послаблюють вплив держави у правовому просторі та визначають її місце як юридично рівного учасника цивільних відносин поряд з іншими юридичними і фізичними особами брати участь у підприємницькій діяльності на приватноправових засадах за умов належної практичної реалізації запропонованих нововведень.

Значення держави, насамперед, полягає у правотворчій діяльності (напрацювання концепції структури законодавства, що охоплює сферу регулювання приватноправових відносин, формування змісту правових норм в приватному праві, визначення місця так званих комплексних галузей права у системі

приватного права тощо). Іншим напрямом є правореалізація у сфері приватного права, пов'язана з розвитком ринкової економіки, потреби якої, за великим рахунком, і забезпечує приватне право. Разом з тим приватне право є ресурсом, який здатний чинити як стримуючу, так і стимулюючу дію на економіку. Економіка об'єктивно привносить у сферу дії права і стає залежним від них, при цьому закони економіки, не виступаючи об'єктивними закономірностями, сприймаються через поведінку учасників суспільних відносин, на яку здійснюється вплив правовими засобами, які враховують/не враховують економічну ситуацію. Право не може визнаватися інструментом подолання економічної кризи, але цілком може виступити засобом зменшення масштабу і наслідків. Діяльність держави стосовно приватного права включає й формування стійкого розуміння того, що право – це не тільки обмежувальний і каральний механізм, що застосовується державою до правопорушників, а й система гарантій і заходів забезпечення особистих свобод, суб'єктивних прав, законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Для приватноправової свідомості притаманний, перш за все, індивідуалізм, що захищається державою, коли державні завдання мають обмеження, пов'язані з інтересами індивідів, коли держава правовими засобами здатна обмежити і своє свавілля, і фактичні можливості соціально і економічно більш могутніх суб'єктів і навіть окремих груп. У цьому контексті необхідно виявити баланс між індивідуальними інтересами та інтересами групи, сумарні інтереси більшості не повинні мати визначального значення.

Вступаючи в епоху глобалізації і лібералізації торгівлі та інвестицій, інтеграції в економічній сфері (заснування Євросоюзу, запровадження єдиного громадянства, запровадження спільної грошової одиниці тощо), уніфікації правових систем, чітко усвідомлюється величезне значення правових відносин та зв'язків між державами. Така ситуація, у свою чергу, є передумовою для повсюдного розвитку інтернаціоналізації господарського життя, міжнародного співробітництва та цивільного обороту, а отже, і для розширення сфери участі держав як в публічно-правових, так і приватноправових відносинах, у тому числі ускладнених іноземним елементом. Нині спостерігається загальносвітова тенденція до скорочення участі держав у приватних міжнародних правовідносинах, оскільки компетентні органи більшості держав не бажають укладати угоди з іноземними приватними особами через можливу відповідальність за все держави в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання, а іноземні приватні особи не бажають вступати в правовідносини з державами через складність (а іноді неможливість) залучення їх до відповідальності в своєму національному суді в силу судового імунітету. Приватне право втрачає будь-який сенс без такого елемента як держава.

Антиетатизм, у своєму крайньому вираженні як ідеологія тотального роздержавлення, є в принципі утопічною та шкідливою філософією, спрямованою на усунення держави зі сфери управління та обґрунтування анархізму. Втім ідеї поміркованого антиетатизму у вигляді обмеження впливу держави як політичного центру на соціальні, економічні, культурні, духовні тощо процеси суспільства та вивільнення здорових ініціатив знизу покладено в основу сучасної ліберальної правової доктрини країн Північної Америки та Західної Європи. Актуальність тематики антиетатизму у приватному праві ґрунтується на існуючих непримиримих протиріччях між інтересом держави, яка намагається привласнити собі роль управлінця з кількох конфліктуючих центрів, та автономними суб'єктами громадянського суспільства.

Сучасна європейська історія України пишеться в умовах нової парадигми правового регулювання суспільних відносин, яка ґрунтується на ключовій ідеї-принципі: не всі суспільні відносини потребують свого впорядкування державою, в умовах сучасного громадянського суспільства його громадяни у більшості випадків спроможні самостійно здійснювати свої права та обов'язки без надмірного імперативного втручання держави. До того ж договір стає дедалі більш важливим регулятором правовідносин, оскільки в сучасних умовах система соціальних зв'язків загалом та, як наслідок, система договірних приватних відносин стали набагато складнішими, різноманітнішими, з'явилася інваріантність інтересів та поведінки. За таких умов державне регулювання стало об'єктивно неспроможним залишатися єдиним видом правового регулювання. З'явилася об'єктивна необхідність доповнення зовнішнього впливу на цю систему суспільних зв'язків внутрішніми регуляторами, тобто встановлення ефективно діючих механізмів саморегулювання договірних приватноправових відносин.

На сучасному етапі розвитку України актуальним напрямом розвитку є створення, з одного боку, розвинутого громадянського суспільства європейського типу, з іншого – сильної держави, яка здатна гармонійно поєднати різні інтереси учасників суспільних відносин в тих чи інших формах конкретно-історичної взаємодії, зокрема у вигляді консенсусів чи компромісів. Сучасне прочитання проблематики антиетатизму передбачає осмислення оптимальних способів організації суспільного життя в усіх його контекстах з точки зору головного питання – діалектики і меж автономії (свободи) особистості та публічного порядку. Адже ще на початку минулого століття в юридичній літературі була поширена думка, що кордони приватного і публічного права у дійсності безперестанку змінюються [2, с. 239].

Тому при обґрунтуванні і розробці моделі сталого розвитку, яка має бути покладена в основу новітнього руху сучасної України, тематика антиетатизму у приватному праві має зайняти важливе відповідне місце. Зокрема, вона потребує свого розроблення на таких актуальних напрямках, як: співвідношення приватних і публічних засад у приватноправовому регулюванні суспільних відносин; договір як універсальна форма правового регулювання у сучасному громадянському суспільстві, обмеження прямого втручання держави у приватні відносини особи і громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт: пошук парадигми. Одеса: 2014. 804 с.
2. Енциклопедія права проф. університета св. Володимира кн. Е. Н. Трубецкого. Репринт с издания типографи С. С. Шевченко, Киев, 1901.

Krupchan O. Anti-statism of private law

The article researches the phenomenon of anti-statism in private law, the relevance of which is based on contradictions between the interest of the state and the autonomous subjects of civil society. The general principles of anti-statism and the actual directions of the research of anti-statism in private law are outlined in the article.

Keywords: anti-statism, statism, private law, state, civil society.